

INŠPIRÁCIE ODKAZU TEILHARDA DE CHARDIN V DOBE GLOBALIZÁCIE¹

Zlatica Plašienková

Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

Abstract. *Teilhard's Inspirations in the Time of Globalization.* The author of the article tries to demonstrate, that Teilhard de Chardin anticipated current tendencies of globalization by his idea of planetization of mankind at the early twenties of the last century. He predicted these tendencies from different aspects: economic, political but first of all the spiritual one. According to him, the development of science and technology causes that mankind unifies and creates a spiritual cover (sphere) of the Earth, which he called noosphere. On the level of the noosphere mankind is getting more and more unified, socialized and at the same time it personalizes itself, and so creates a differentiated unity.

„Národy a civilizácie dospeli do takej miery vonkajších stykov, hospodárskej závislosti a duchovnej komunikácie, že ďalej už nemôžu rásť inak, iba tak, že sa prelínajú.“

Pierre Teilhard de Chardin
(*Le Phénomène humain*)

Úvod

Hneď v úvode pokladám za potrebné poznamenať, že budem hovoriť o inšpiratívnom odkaze Pierra Teilharda de Chardin v dobe globalizácie, a to napriek tomu, že pojem **globalizácia** tento mysliteľ vo svojom diele nikdy nepoužil. Táto okolnosť však nič nemení na tom, že Teilharda môžeme pokladať za akéhosi filozofa globalizácie. Pokúsím ukázať, aké dôvody ma k tomuto náhľadu vedú. Súčasne tým predstavím tie Teilhardove inšpiratívne názory, ktoré nadobúdajú výraznejšiu podobu aktuálnosti práve v rámci odhaľovania súčasných (ekonomicko-sociálnych, ale predovšetkým kultúrno-duchovných a komunikačno-informačných) fundamentov globalizujúceho sa sveta. Sveta, ktorý sa – slovami Teilharda – **planetizuje** (pozri 14, s. 187 – 244 a tiež 17, s. 46 – 49).

Uvedené Teilhardovo vyjadrenie naznačuje, že ekvivalentným pojmom na vyjadrenie procesu globalizácie (v najširšom význame tohto slova) bol pre Teilharda termín **planetizácia**. Mal ním na mysli nezvratný proces *planetárneho zjednocovania ľudstva* do jedného *nad-organizmu*, alebo ako tiež hovoril, do *nad-ľudstva* či *ultra-ľudstva* (17, s. 48). Základy tejto svojej vízie v náznakoch načrtol už v 20-tych ro-

¹ Časť tohto príspevku odznela aj na konferencii Éra globalizácie vo filozofickej reflexii konanej na dňa 14. 3. 2008 na Katedre filozofie a dejín filozofie FiF UK v Bratislave pod názvom Úvahy o planetizácii ľudstva: teilhardovské inšpirácie (Teilhard de Chardin: Prvý filozof globalizácie?).

koch 20. storočia, ale až neskôr, v štúdiách z 30-tych a 40-tych rokov, jej dal konkrétnejšie kontúry.

Prv, než túto víziu bližšie predstavím, pokladám za potrebné veľmi stručne ešte pripomenúť, že hoci používanie pojmu globalizácia nesiahá až tak ďaleko do minulosti (ide o rozpätie 10 – 15 rokov), to, čo tento termín dnes vo všeobecnosti vyjadruje, nachádzame aj v terminologických spojeniach, ktoré sa používali oveľa skôr: napríklad vo výrazoch ako medzinárodné spoločenstvo, medzinárodné vzťahy, svetové hospodárstvo, internacionalizácia, resp. mondializácia (tento pojem používajú najmä viacerí francúzski autori). Všetky termíny, vrátane termínu globalizácia, vyjadrujú predovšetkým proces prepájania alebo výrazného nárastu previazanosti ľudských spoločenstiev, národov a jednotlivcov, a to na rôznych úrovniach. Podstatný je ale dôraz na to, že ich životy alebo osudy sa stále viac podmieňujú, prelínajú a prepletajú a vytvárajú tak neoddeliteľné vzájomné väzby v rámci našej planéty Zeme.

A práve preto, že tento proces sa odohráva na viacerých úrovniach a v rozličných oblastiach nášho života, je celkom prirodzené, že je to značne rozporuplný a vo svojich dôsledkoch aj veľmi nevyvážený proces, ktorý dokonca – podľa niektorých kriticky zmýšľajúcich autorov – vytvára svet víťazov a porazených, pričom ide o nevelký počet ľudí na rýchlej ceste k prosperite a o väčšinu ľudí na ceste života v biede a beznádeji (4, s. 27)².

K diskusiám o globalizácii

V súčasných diskusiách o globalizácii, ale aj v mnohých odborných publikáciách a článkoch, sa stretávame nielen s celým radom protikladných interpretácií a hodnotení globalizačných procesov, ale aj s mnohými veľmi podnetnými úvahami, špecificky nastolenými otázkami, ako aj s pokusmi precizovať dokonca celú škálu pojmov, ktoré s globalizáciou súvisia³.

Tu napríklad zaznamenávame aj rozdielny významový obsah takých termínov, ako sú globalizácia, globalita či globalizmus.⁴

Len pre zaujímavosť môžem uviesť, že niektorí autori rozlišujú rôzne podoby globalizácie. Napríklad francúzsky autor Pierre Calame hovorí o dvoch podobách (tvárach) globalizácie a rozvíja koncepciu o pozi-

² Autor tohto tvrdenia – A. Giddens dokonca dodáva, že súčasná globalizácia vo svete nesie viditeľnú pečať americkej politickej a ekonomickej moci ([4], 14).

³ Ako príklad pestrej palety názorov, inšpiračných momentov a vyjasnenia mnohých pojmov, ktoré sa týkajú chápania procesu globalizácie, môže poslúžiť napríklad vynikajúci zborník prác viacerých autorov v editorstve M. Hrubeca: Globální spravedlnost a demokracie (pozri: [6]). Priam povinnou výbavou v dnešných diskusiách sa stali napríklad práce U. Becka (spomeňme aspoň publikáciu Čo je globalizácia? Omyly globalizmu. Odpovede na globalizáciu [2]) či Z. Baumana (z posledných prác mám na mysli predovšetkým prácu Europa: niedokończona przygoda [1]).

⁴ Bližšie pozri: ([2], 21 – 23).

tívnej a trhovej globalizácii. Za **pozitívnu globalizáciu** pokladá takú, ktorá vedie k rastu vzájomnej závislosti medzi všetkými spoločnosťami i jednotlivcami na planéte Zem. Má na mysli rozmanité procesy, ktoré sa prejavujú rovnako v súvislosti s internetom, ako aj so skleníkovým efektom, s prepájaním myšlienok a peňažných mien, ale aj na úrovni ekosystémov alebo šírenia hudby. „Hlavným posolstvom pozitívnej globalizácie je úsilie zmeniť smer, pokiaľ je ešte čas“ (3, s. 3). V tomto zmysle preto akcentuje potrebu dohodnúť na spoločnej perspektíve a najsť vhodné metódy riešenia. Druhú podobu globalizácie, ktorú označuje za **trhovú globalizáciu**, považuje za ideológiu. Táto je vo svojej dnešnej podobe veľmi nebezpečná, profitovala z pádu komunistických režimov (teda dalo by sa povedať, že s krachom centralizovaného totalitárneho ekonomického modelu), čo umožnilo pravicovému myšlienkovému systému nárokovať si na univerzálnosť pseudoekonomických zákonov, ohlasovať koniec dejín, a tak dláždiť cestu večnej ríši trhových síl (3, s. 3). Autor ale nesúhlasí s tým, že model trhovej globalizácie má univerzálny charakter, pretože iba časť ľudí sa môže do neho integrovať, kým väčšina je na periférii, dokonca ešte kultúrne i sociálne stráca.

Nezávisle od mnohých rozdielnych názorov na globalizáciu, dá sa azda povedať, že globalizácia predstavuje aj spôsob, akým sa rôzne ľudské aktivity realizujú z hľadiska ich celosvetovej, medzinárodnej alebo interregionálnej škály. Tieto aktivity nadobudli zjavný rozmer hlavne s nástupom informačných technológií (počítačovej techniky, satelitov, telekomunikačných operátorov a pod.). Žijeme v dobe, ktorá je primárne založená na rôznych podobách informačno-komunikačných technológií, o ktorých však Teilhard v čase formulovania svojej vízie ešte nemohol veľa vedieť. Napriek tomu, takúto dobu doslova anticipoval, najmä keď charakterizoval ľudstvo ako biologický fenomén, ktorého jednotlivé rasy (napriek svojej odlišnosti) tvoria jeden druh a jednotné ľudstvo, ktoré – aj keď osídliť celú Zem, vždy zostáva spojeným celkom, ktorý sa bude stále viac a viac zjednocovať, teda planetizovať. To znamená, že sa bude tiež viac „stláčať“ a „zhusťovať“, a preto hľadať aj nové formy spoločného sociálneho usporiadania (14, s. 213 – 214). Nebude to podľa Teilharda ale iba nárat ľudstva „do šírky“, čiže horizontálne a v demografickom slova zmysle, ale pôjde predovšetkým o rast „do výšky“, čiže vertikálne v zmysle psychickom a duchovnom (vrátane myšlienkovom a informačnom). Pôjde o nárast **vedomia a vedenia**, mentálneho zvnútornenia, a teda aj invenčnej schopnosti, ktorá je konečným výrazom planetárneho stlačovania ľudstva⁵ (14, s. 214 – 215).

Teilhard tak vyjadril akoby príchod doby, pre ktorú je charakteristické globálne – fyzické, ale tiež informačné (a duchovné) – prepojenie sveta. Kým pod fyzickým prepojením môžeme chápať hlavne schopnosť rýchleho presunu ľudí z miesta na miesto a do ktorejkoľvek časti sveta,

⁵ Toto stlačovanie (alebo tiež navíjanie sa ľudstva – ako vraví Teilhard) sa deje v samotnej noosfére, o ktorej budem hovoriť neskôr ([14], 215).

pod informačným prepojením myslíme prepojenie s celým svetom pomocou už spomenutých elektronických médií (televízia, rozhlas, mobilné telefóny, satelit, internet a pod.). Toto prepojenie sa čím ďalej, tým viac realizuje bez priestorových a časových prekážok, rýchlo, ba priam okamžite. Ak uvedené charakteristiky dnešnej doby dáme do súvislosti s globalizáciou, vidíme, že ide o nezvratný proces, a to aj napriek tomu, že často zaznamenávame rast antiglobalizačných tendencií (či už v podobe protestov alebo rôznych podôb bojkotu, ktoré ale môžu taktiež nadobúdať globálny charakter). Pestrosť rozmanitých podôb globálnych prepojení to však neodstraňuje.

Táto skutočnosť sa dá prijať ako výzva k zamysleniu, aby sa tieto nezadržateľné globalizačné procesy neglorifikovali, nepokladali iba za neomylné na jednej strane, ale ani za obľudné a neprijateľné na strane druhej, no aby sa chápali v ambivalentnosti ich kladných i záporných stránok (ide hlavne o otázky predností a úskalí voľného trhu, efektivity a produktivity, otázky demokracie a ľudských práv, spravodlivosti, kultúrnych štandardov a kultúrnej identity, morálnych a náboženských hodnôt, presvedčení, vier a pod.).

Ukazuje sa, že aj keď dokonalá a nedokonalá, resp. dobrá a zlá stránka globalizácie sú vždy vecou interpretácie, globalizačný proces je závislý od toho, ako sa realizuje, teda aké optimálne spôsoby riešenia jeho ambivalencie hľadáme a nachádzame, aké mechanizmy kontroly uplatňujeme a aké podoby globálnej zodpovednosti praktizujeme.

Inšpiratívne impulzy Teilhardovej interpretácie planetizácie

Ako som v úvode spomenula, Teilhardova vízia planetizácie ľudstva nám dovoľuje s veľkou dávkou istoty pripustiť, že má akýsi prorocký charakter. V mnohom totiž predvídala to, o čom sa v súčasnosti diskutuje v súvislosti s globalizačnými procesmi, ktoré sa interpretujú či už z ekonomickej, sociálnej, filozofickej, kulturologickej, informačno-komunikatívnej alebo náboženskej stránky. V tomto zmysle akoby spomenutá vízia nielen anticipovala, ale priam legalizovala súčasnú situáciu, aktuálny stav vývoja sveta na jednej strane, ale zároveň poskytovala určité inšpirácie, ako sa s týmto stavom takpovediac vyrovnáť, ako ho zvládať, aby bol procesom rozumnej (uvedomenej a zodpovednej) projekcie budúcnosti planetizujúceho sa ľudstva, aby sme – slovami Teilharda – mali tento vývoj vo svojich rukách. Teilhardova interpretácia **planetizácie** je tak zaujímavá z viacerých aspektov.

Zhrniem iba niekoľko najzaujímavejších, ktoré podľa môjho názoru sú inšpiratívne z týchto hľadísk:

1. Z hľadiska toho, že daná interpretácia planetizácie poukazuje na všeobecný vývojový proces a smer,⁶ podľa ktorého, alebo dokonca

⁶ Planetizácia je autentické a priame pokračovanie evolúcie, v rámci ktorej vznikol človek ako zoológický typ ([14], 218).

v zhode s ktorým, by malo zjednocujúce sa ľudstvo **vedome a zodpovedne projektovať svoju budúcnosť** (9, s. 250 - 251). Táto problematika je vo veľkej miere aj záležitosťou duchovných impulzov, ktoré budú vychádzať z organizovaných medzinárodných ohnísk vedeckej racionality (9, s. 310 - 312 a tiež 14, s. 222 - 226). Tu vidíme Teilhardovu orientáciu jednak na pokrok vedy a techniky (čiže na jeho veľkú solidaritu s vedeckým prostredím, v ktorom sa pohyboval), ale zároveň snahu o interpretáciu duchovnej stránky tohto vývojového procesu;

2. Z hľadiska toho, že táto interpretácia procesu planetizácie poukazuje (v analogickej súvislosti so súčasným ambivalentným procesom globalizácie) nielen na uvedenie potrebu rozvoja vedy a techniky,⁷ ale zdôrazňuje aj individuálnu a personálnu nevyhnutnosť duchovného rastu človeka, **potrebu spolúčenia ľudí, solidarity, schopnosti milovať** a pod. (9, s. 273 a tiež 14, s. 223). V tomto rámci tak Teilhardova interpretácia planetizácie odhaľuje, že v zmiených javoch môže ísť nielen o pokrok, ale napríklad aj o regres alebo o dehumanizáciu ľudstva;
3. Z hľadiska toho, že uvedená interpretácia procesu planetizácie naznačuje (resp. anticipuje) odpoveď na vážnu otázku, či sa evolúcia zastaví na úrovni vedomia, ktoré dosahujú jedinci druhu (poddruhu) Homo sapiens sapiens alebo či pôjde o nejaké ďalšie pokračovanie evolúcie. V prípade, že evolúcia bude prebiehať naďalej, môžeme sa pýtať, či bude jej výsledkom nejaký nadčlovek alebo nejaký iný evolučný výtvar, či tiež nejaký nový typ organizácie kolektívneho vedomia takých ľudí, akých poznáme dnes? Tieto otázky - nezávisle od ich zodpovedania - sú nesmierne dôležité, pretože sú úzko prepojené s Teilhardovou ideou o tom, že ľudstvo sa v priebehu evolúcie bude stále **viac zjednocovať**, duchovne rásť a tak vytvárať **kolektívny**, ba priam ultrahistorický fenomén, keďže sa bude **supra** a **ultra-hominizovať**⁸ (14, s. 228), a teda tvoriť aj „mozog noosféry“ ako kolektívny orgán ľudskej reflexie (14, s. 231), ako novú formu kolektívnej cerebralizácie a konvergencie alebo planetárneho navijania⁹ (14, s. 233).

⁷ V súvislosti s tým predvída aj významú úlohu informačných technológií, kybernetiky, genetického inžinierstva (eugeniky), ale tiež globálnej politiky, hospodárstva, potreby riešiť otázky demografie, ekológie a globálnej spirituality ([9], 315).

⁸ „Ultrahominizovať... vyjadruje jednoducho myšlienku, že ľudstvo presiahne seba samo v lepšie organizovanej a dospelejšej forme ako je tá, ktorú poznáme“ ([14], 228). Teilhard tu pripúšťa aj možnosť toho, že ľudstvo - v prípade toho, že by mu došli planetárne rezervy - môže opustiť Zem.

⁹ Planetárne navijanie sa podľa Teilharda stále viac centruje v trojakom ohľade: kolektívnom (sú to spoločné myšlienky a zaujatie), individuálnom (ide o personálne, duchovný rast) a kozmickom (v zmysle finálneho zavŕšenia evolúcie) (pozri bližšie: ([14], 233 - 238).

Planetizácia a noosféra¹⁰

Porozumieť vyššie zmieneným inšpiračným výzvam a tomu relevantnému významu Teilhardovej interpretácie planetizácie, ktorý navodzuje, vyžaduje podľa mňa osvetliť jednak základné črty Teilhardovej evolučnej koncepcie sveta (vesmíru)¹¹, jednak ústredný neologizmus, ktorý Teilhard do svojej koncepcie planetizácie zaviedol a ktorý sa stal jej určujúcim pilierom, čiže pojem **noosféry**.

1. Základná interpretácia a genéza pojmu noosféry

Sústredím sa teraz na niektoré aspekty, ktoré sa týkajú genézy pojmu noosféra, jej podstaty a vývojových trendov, ako aj jej tematizácie v späťosti s chápaním základných otázok procesu evolúcie.

Čo je to teda noosféra? V čom spočíva jej podstata a aká je jej základná charakteristika? Aké sú najvýznamnejšie Teilhardove tézy ohľadne noosféry?

Pokiaľ by sme sa z etymologického hľadiska pozreli na termín **noosféra**, zistili by sme, že je odvodené od gréckeho slova nous, ktoré znamená rozum, myseľ, duch a od slova sphaire, označujúceho nejakú oblasť, prostredie. Ide teda o oblasť ľudského rozumu, myslenia, čiže sféru, ktorú vytvárajú jedinci, spoločnosti, národy, rasy, čiže ľudstvo ako celok¹². V teilhardovskom interpretačnom rámci predstavuje noosféra **sféru duchovného obalu** našej planéty Zem. Niekedy Teilhard hovorí, že je to „*mysliaca vrstva*“ ([14], 189), „*vrstva myslenia na zemi*“ alebo „*sféra okolozemského vedomia*“, ktorej nositeľom je jeden zemský „*planetárny sociálny organizmus*“.

Takéto charakteristiky nachádzame vo viacerých Teilhardových textoch, ktoré sú jasným dôkazom toho, ako sa Teilhardovo myslenie v rámci tejto problematiky kryštalizovalo, dokonca ako on sám hľadal najvhodnejší termín, ktorým by vyjadril to, čo vo svojich úvahách o vesmírnej evolúcii objavoval ako nevyhnutnú zložku vývoja ľudstva ako fenoménu, ktorý mení tvár alebo kožu našej Zeme. Je to teda problematika, ktorá poukazuje na otázku formovania jeho koncepcie noosféry (ktorá sa týka ľudstva ako kolektívneho fenoménu), a teda nás privádza k poznatku, že Teilhard vidí popri individuálnom človeku (alebo nad individuálnym človekom) aj **ľudstvo ako komplexne organizovaný**

¹⁰ Nasledujúca časť príspevku, ktorá je venovaná problematike noosféry, už bola publikovaná pod názvom Chápanie noosféry a základy „metafyziky budúcnosti“ v myslení Teilharda de Chardin v časopise RAN 2006, roč. 9, č. 2, s. 27 – 36. Jej opätovné publikovanie je za účelom uceleného predstavenia problematiky, tak ako odznela na konferencii Globalizácia ako platforma prieniku prírodných a humanitných vied: Nove formy komunikácie konanej 10. – 11.10. 2008 v Bratislave.

¹¹ V tomto texte však nebudem analyzovať základné idey učenia Teilharda de Chardin, vzhľadom na to, že som ich predstavila inde (pozri najmä [7]).

¹² Je to ľudstvo ako fenomén, ktoré vytvára na našej planéte noosféru ([14], 184).

planetárny fenomén¹³. Podstatu planetizačného procesu (čiže navíjanie sa ľudstva), ktorú vyjadril v interpretácii planetizácie, nemôžeme preto odtrhnúť od chápania noosféry. Myslím si, že planetizáciu by sme mohli dokonca nazvať noosferizáciou.

S prvým objavením sa termínu noosféra sa u Teilharda stretávame už v jeho korešpondencii z obdobia 1. svetovej vojny. Jeho Listy z čias vojny (1916 – 1919), v ktorých sú zahrnuté aj rôzne štúdie, poukazujú na to, že tento pojem ešte nepoužíval celkom vyhranene, ale skôr ako synonymum takých pojmov ako veľká monáda, duša sveta, nadľudstvo, kolektívna duša, alebo to, čo je nad-ludské (pozri: 16). Až v jeho štúdií z roku 1925 pod názvom Hominizácia (10, s. 75 – 111) s podnadpisom Úvod do vedeckého štúdia ľudského fenoménu¹⁴ použil termín **noosféra** na označenie **ľudskej sféry** (10, s. 89), hoci ako tu poznamenáva, tento termín mu prišiel na myseľ asi pred 10 rokmi.¹⁵ Bolo to teda v období prvej svetovej vojny, kedy pozoroval na fronte akúsi kolektívnu atmosféru, psychickú energiu organického ľudského celku a hľadal termín na jej pomenovanie. Líniu frontu Teilhard nazval dokonca akousi žiarivou, „svätou“ líniou, teplou, živou líniou, ktorá naberala podobu čohosi vznešeného, pričom pociťoval, že sa nad ňou formuje podstata niečoho vyššieho.

K tomuto poznatku sa Teilhard nedostal teda iba cestou čistej špekulácie, ale osobne sám pociťoval, že ľudstvo sa vie kumulovať, že sa dokáže (a práve aj v období vojen a konfliktov – on sám bol totiž účastníkom tejto vojny) akosi zjednocovať, spájať svoje sily, túžby, myšlienky a spoločné zanietenie. Takže východisko tvorila pre neho priam fyzická existencia tohto ľudského zjednotenia. Až neskôr sa dopracoval k teoretickému vyjadreniu tohto javu. V tomto teoretickom rámci potom išlo Teilhardovi (podľa všetkého) o vyjadrenie akéhosi postupu, smerovania vo vývoji samej reality. Reality, ktorá sa stále viac organizuje a na úrovni človeka dosahuje vysoký stupeň psychickej dokonalosti. Práve tu prichádza podľa mňa na scénu nové hľadisko: môžeme sa legitímne pýtať, či jedinec môže byť súčasťou nejakého bytia, ktoré vzniká akoby

¹³ Komplexne v tomto prípade znamená po ekonomickej, technickej, vedeckej, sociálnej aj duchovnej stránke ([14], 222).

¹⁴ Štúdia však počas jeho života nebola publikovaná.

¹⁵ Za spoluautora pojmu noosféra možno okrem Teilharda pokladať aj jeho priateľa Édouarda Le Roya. Vytvorenie pojmu však prislúcha Teilhardovi a Le Royovi jeho spopularizovanie, o ktoré sa zaslúžil na prednáškach v Collège de France. Zmieňuje sa o tom nielen Teilhard v liste C. Cuénotovi, ale uvádza to aj ruský vedec V. I. Vernadský, ktorý sa s Teilhardom a Le Royom zoznámil v Paríži počas svojich prednášok na Sorbone v rokoch 1922 – 1923. Aj V. I. Vernadský tento termín používal, ale významovo ho posunul na úroveň geologickej sily. V tom čase používal termín biosféry, za základ ktorej pokladal biogeochemické javy. Tento základ bol – ako píše V. I. Vernadský – východiskom aj pre Le Roya, ktorý potom na prednáškach v Collège de France v r. 1927 zaviedol termín noosféra (Teilhard bol vtedy v Číne) a V. I. Vernadský ho potom od neho prevzal ([18], 148, 180).

nad ním? Či ho môžeme pochopiť ako bunku, ktorá je súčasťou kolektívnej (ale organickej) skutočnosti?

Teilhardove úvahy na túto tému zaznamenávame totiž už v eseji z roku 1916 pod názvom Kozmický život (15, s. 1 - 61) v časti nazvanej Smerom k nadčloveku (15, s. 23 - 35). Nech nás však nepomýli termín nadčlovek a nevytvorme si analógiu s chápaním nadčloveka u F. Nietzscheho. Pre myšlienkový rámec Teilhardovho uvažovania je typické, že jedinec sa môže rozvinúť iba v rámci spoločnej, kolektívnej skutočnosti ako vyššieho organizmu - ľudstva. Je teda bunkou celku. Ale tento celok sa musí vnútorne organizovať. Tento vyšší organizmus nazýva Teilhard tiež často nadľudstvom, ultraľudstvom.¹⁶

V spomenutej práci Hominizácia Teilhard poznamenáva, že „...nad živočíšnou biosférou povstáva ľudská sféra, sféra reflexie, vedomej invencie, pocítovanej jednoty duší (noosféra, ako ju môžeme nazvať)...“ (10, s. 92). Podľa Teilharda sa dá zároveň konštatovať, že noosféra sa vlastne vytvára vďaka trom základným vlastnostiam ľudstva ako biologického druhu: **reflexii** (schopnosti myslenia a sebauvedomenia), **tvorivej invencii** (myšlienkovvej vynachádzavosti) a schopnosti „**konšpirácie**“ (v zmysle spolu-myslenia, ko-reflexie).¹⁷

Pri zavedení termínu noosféra má Teilhard tendenciu ukázať, aké sú vhodné analógie umožňujúce jeho pochopenie. Odvoláva sa tak na to, že vytvorenie pojmu **noosféra** môžeme pochopiť napríklad najskôr ako analógiu k pojmu **biosféra** (14, s. 189).¹⁸ Je odvodený od slova bios, teda život, ktorý sa rozvinul na Zemi. Nad Zemou tak povstáva už zmienená noosféra - akoby zemská sféra zložená z mysliacej vývojovej substancie.

Základnú interpretáciu už takto ponímanej noosféry rozpracoval Teilhard - okrem hlavnej práce, ktorú napísal v rokoch 1938 - 40 pod názvom Le phénomène humain (Ľudstvo ako fenomén) (9) a ktorá vyšla až posmrtné¹⁹ - neskôr ešte v ďalších štúdiách, z ktorých spomeniem aspoň štyri najvýznamnejšie: La Formation de la Noosphère (Formovanie noosféry) z roku 1947 (11, s. 177 - 204), Les Directions et Conditions de l' Avenir (Smery a podmienky budúcnosti) z roku 1948 (12, s. 257 - 269), La Place de l' homme dans la Nature. Le groupe zoologique humain (Miesto človeka v prírode. Ľudská zoologická skupina) z roku

¹⁶ Môžeme pre zaujímavosť vlastne uviesť, že Teilhard používa často termíny vo význame l' homme-človek a surhomme-nadčlovek, resp. humain-ľudský a surhumain-nadľudský, humanité-ľudstvo a surhumanité- nadľudstvo.

¹⁷ Termín „konšpirácia“ nepoužíva Teilhard vo význame „sprisahania“, ale v tom zmysle, ako ho uvádza jeho priateľ Édouard Le Roy, ktorý ním myslí schopnosť spolu-myslenia.

¹⁸ Nie je bez zaujímavosti, že inšpiráciu k vytvoreniu pojmu noosféra získal Teilhard od geológa E. Suessa, ktorý zaviedol do vedy pojem „biosféra“.

¹⁹ V českom preklade vyšla práca pod názvom Vesmír a lidstvo. Praha: Vyšehrad 1990.

1949 (14, s. 89 – 245)²⁰ a *Le Coeur de la Matière* (Srdce hmoty) z roku 1950 (17, s. 19 – 74).

2. Od pojmu ku koncepcii noosféry

Spomenuté Teilhardove práce patria k tým, v ktorých výrazne prehĺbil svoje chápanie noosféry, takže sa dá konštatovať, že v nich zaznamenávame akýsi prechod od obyčajného používania pojmu noosféry ku koncepcii noosféry. Pochopenie Teilhardovej koncepcie noosféry vyžaduje tiež pripomenúť, že táto koncepcia je istým druhom projektu, ktorý podľa Teilharda vystihuje zvlášť duchovné evolučné smerovanie.

Nazdávam sa preto, že táto koncepcia sa u Teilharda zakladá na mnohých úvahách, ku ktorým dospel v rámci svojej teórie evolúcie ako jednotiacieho stvoriteľského pôsobenia²¹. Nebudem tu rozvádzať tieto myšlienky, iba pripomeniem, že ide o Teilhardom formulované zákony evolúcie, jej finálne smerovanie, osvetlenie otázky komplexifikácie a nárastu vedomia v evolúcii, teda procesu, ktorý je viditeľný potom predovšetkým na úrovni noosféry. Bez porozumenia týchto aspektov by zostala koncepcia noosféry nepochopiteľná (bližšie pozri: [7], 49 – 75).

To, čo by som predsa len v tejto súvislosti spomenula, je skutočnosť, na ktorú nás Teilhard často upozorňuje. Je to dôraz na to, že ak noosféra je sférou, ktorá sa stále formuje, je teda evolučne sa tvoriacou sférou (produktom procesu noogenézy) a týka sa celého druhu *Homo sapiens sapiens*, môžeme ju ponímať aj ako pokračovanie biologickej evolúcie (na Zemi i vo vesmíre). V tomto zmysle je jej vyššou etapou, hoci musí byť zakorenená už v predľudskej etape, tak ako je všetko živé zakorenené v predživom. Z tejto perspektívy je potom formujúca sa noosféra zavrhujúcou etapou evolúcie na úrovni antropogenézy, čiže procesu hominizácie (ktorý sa potom stáva procesom supra-humanizácie). Je celkom zreteľné, že Teilhard sa vyhýba používaniu statického pojmu noosféra, pretože vždy zdôrazňuje dynamizmus a procesualnosť v zmysle noogenézy, teda hovorí o noosfére v procese formovania, stávania sa a rastu.

Mohla by som ešte doplniť, že Teilhardovu koncepciu noosféry, ktorá vyjadruje tento dynamizmus a ktorá sa primárne vzťahuje na duchovné rozvíjanie a smerovanie noosférického obalu našej Zeme, nemôžeme zredukovať napríklad iba na kultúrnu tvorbu a civilizačné dedičstvo ľudstva. U Teilharda je to významovo širšia sféra než obsah pojmov civilizácia alebo kultúra. Noosféra je zároveň štruktúrovaným systémom, ktorý

²⁰ V českom preklade vyšla práca v dvoch vydaniach pod názvom *Místo člověka v přírodě*. Výbor studií. Praha: Nakladatelství Svoboda 1967 a 1993.

²¹ Východiskom Teilhardovej evolučnej teórie ako jednotiacieho s/tvoriteľského pôsobenia je rešpektovanie tak samotného faktu evolúcie, ako aj základných filozofických postulátov, ktoré formuloval vo svojej štúdiu *Můj vesmír* (bližšie pozri: [7], 67).

predstavuje diferencovanú jednotu mnohosti individuálnych reflexí združených do jediného aktu spoločnej reflexie, čiže ko-reflexie. Všetky ľudské myšlienky, city, túžby sa tu prelínajú a v postupných etapách vývoja sa toto prelínanie stále viac stupňuje. Teilhard to vyjadruje nasledovne: „Národy a civilizácie dospeli do takej miery vonkajších stykov, hospodárskej závislosti a duchovnej komunikácie, že ďalej už nemôžu rásť inak, iba tak, že sa prelínajú“ ([9], 280). Noosféra predstavuje tiež to, čo pretrvalo a čo nakoniec pretrvá zo všetkých civilizácií a kultúr. Akoby tu Teilhard predbehol riešenie problému, na ktorý o čosi neskôr poukázal v súvislosti s otázkou planetizácie napríklad P. Ricoeur. V jednom svojom príspevku z roku 1961, v ktorom sa zaoberal otázkou univerzálnej civilizácie a národných kultúr, sformuloval zásadný problém, pred ktorým ľudstvo stojí. Je to problém napätia medzi pokrokom, ktorý spočíva v tom, že ľudstvo ako celok prechádza do stavu planetárnej civilizácie na jednej strane a požiadavkou zachovať národné kultúrne dedičstvá jednotlivých krajín a ich prispôsobenie sa tomuto novému planetárnemu rámcu na strane druhej (8, s. 148).

Toto napätie sa teda odohráva – v teilhardistickom ponímaní – na úrovni noosféry. V tomto smere sa preto dotýka pokroku rovnako na poli vedy, techniky, ekonomiky a politiky, ako aj na poli kultúrnych, náboženských či etnických rozdielov. Bolo by teraz zbytočné uvádzať ďalšie Ricoeurove postrehy ohľadne pozitívnych a negatívnych aspektov tohto procesu, resp. kvantifikovateľných a nekvantifikovateľných znakov, pretože by to – v zhode s ním – vyžadovalo ozrejmiť aj otázky typu: Čo tvorí tvorivé jadro civilizácie? Za akých okolností môže táto tvorba pokračovať? Ako je možné stretnutie rôznych kultúr? (8, s. 155), čo už presahuje rámec zámeru tohto príspevku²². Skôr som týmto poukázaním chcela naznačiť, do akej miery sa Teilhardovo myslenie stalo podnetné pre ďalšie generácie mysliteľov druhej polovice 20. storočia a súčasnosti, a najmä pre tých autorov, ktorí neuviazli v skepticizme a v dogmatizme, ale sa vydávajú na cestu skutočných dialógov, aby sa dosiahlo ľudské porozumenie a zjednotenie (8, s. 160).

V nadväznosti na moju zmienku o tom, že Teilhard chápal noosféru ako duchovný obal našej planéty a charakterizoval aj ako mysliacu sféru Zeme, môžem teraz akcentovať práve jej dimenziu duchovnosti. Mohli by sme povedať, že podľa Teilharda ide o celkom novú podobu duchovnosti, ktorá je výrazom vnútornej prepojenosti ľudí a ľudstva ako celku. Ak teda myslíme, cítime, milujeme, vždy prejavujeme svoju duchovnosť. Táto podoba kolektívnej duchovnosti môže preto presahovať čisto náboženskú alebo etickú tradičnú ukotvenosť, pretože jej hodnoty sú hodnotami, ktoré transcendujú toto rámcovanie. V každom

²² V konečnom dôsledku by sme dospeli k teilhardovskému poznaniu, že základom sa stáva otázka zjednotenia v duchovnej tvorbe a tvorení, a najmä v dynamickej tvorivosti, ktorej podstatou je zjednocujúca láska.

prípade sem ale patrí najmä solidarita, milosrdenstvo, zodpovednosť a láska. Prehlbenie našej duchovnosti aj týmto smerom pokladám tiež za jednu z výziev dnešnej doby. Je to vnútorná dimenzia nášho života, ktorá presahuje zároveň všetky iné roviny.

Pokiaľ by sme chceli rozvinúť tieto Teilhardove úvahy v kontexte súčasného globalizujúceho sa sveta, mohli by sme ukázať, že to, čo môže ľudí navzájom hlbšie spájať okrem ekonomicko-sociálnych otázok, je práve určitá podoba **duchovnosti**. Jej význam stále narastá, ide ale o to, v akom smere sa bude uberať. Navyše, podstatná hodnota ľudského úsilia, ktoré tvorí noosféru, musí mať podľa Teilharda jednoznačne nezvratný a trvalý charakter.

3. Cesty rozvoja noosféry

Cesty rozvoja noosféry v budúcnosti vidí Teilhard v troch hlavných smeroch: organizovanie vedeckého výskumu, sústreďovanie výskumu na človeka ako predmet poznania a spájanie vedy a náboženstva. Toto sú tri prirodzené ciele jedného a toho istého postupu (9, s. 309 - 310). V princípe je to taktiež postup nárastu kolektívnej duchovnosti ľudstva. A ľudstvo môže dosahovať tento nárast za predpokladu nadobúdania osobnej zrelosti jedincov, čiže jedincov, ktorí sa stávajú osobnosťami. Preto, ak má byť noosféra vyššou etapou vo vývoji duchovnosti ľudstva, musí mať **personalistický** ráz (9, s. 289), musia ju tvoriť duchovne vyspelé osobnosti. Táto personalizácia je dokonca univerzálnym cieľom celého vesmíru a Teilhard sa o nej zmiňuje vo svojich úvahách o personalizácii procesu²³. Dodajme ešte, že postupný proces utvárania noosféry nie je podľa Teilharda automatickým procesom, ale je závislý od našej vôle, našej slobodnej voľby, takže je možné predpokladať, že v jej rámci sa vyskytnú aj štrajky či regresy. Takže celý proces noosférického navíjania sa ľudstva, čiže proces väčšieho spájania a zjednocovania, bude procesom stále ťažším a ťažším. Prekážkami budú ťažkosti kultúrnej, intelektuálnej, hospodárskej a najmä psychologickej povahy. Rovnako mu budú prekážať nebezpečenstvá zo strany šovinizmu, hypernacionalizmu, xenofóbie a možno i vojen. Napriek tomu Teilhard predpokladá, že ľudstvo prekročí akýsi pomyselný symbolický rovník a po prvý raz sa v dejinách ľudstva objaví šanca autenticky a dobrovoľne sa zjednocovať. A na tej druhej pomyselnej pologuli, pod-

²³ Vo všeobecnosti je personalizácia proces, ktorý vyjadruje vnútorné zjednocovanie a prehĺbovanie vedomia, pričom sa realizuje nielen na úrovni individuálnej a kolektívnej reflexie, ale tiež na úrovni celého vesmíru. Vyžaduje však pripustiť existenciu nad-osobného (hyper-personálneho) stredu vesmírneho univerza - bodu Omega ([9], 289), ktorý možno nazvať aj kozmickým Kristom. Dôraz na tento aspekt personalizácie procesu, ktorý koniec koncov súvisí aj s Teilhardovou koncepciou noosféry, a teda aj s jeho ponímaním procesu planetizácie, predstavuje nóvum, ktoré Teilhard vniesol do chápania procesov zjednocujúceho sa ľudstva. Môže byť preto inšpiratívne aj v dnešných úvahách o globalizácii.

la miery toho, ako sa ľudstvo bude posúvať k pólu svojho zjednotenia,²⁴ sa podľa Teilhardom formulovaného zákona zložitosti a vedomia vytvorí väčší prírastok vedomia. Narastajúci počet ľudí na planéte, zhustenie ľudstva vyvolá väčšie duchovné, intelektuálne, emocionálne spájanie a dovoľí pochopiť nadnárodný charakter tohto zjednocovania, umožní gigantický rozvoj vedy, techniky a organizácie, ale za podmienky, že bod zjednotenia, bod Omega, bude mať ľudstvo stále pred sebou ako finálny cieľ (9, s. 286 – 289).

Moderný nepokoj a projekt budúcnosti ľudstva

Spomenula som už, že súčasné ľudstvo, ktoré je v procese svojho formovania (podľa Teilharda je teraz iba v embryonálnom štádiu vývoja), tvorí teda svoje spoločné vedomie pozostávajúce z dedičstva všetkých predchádzajúcich pokolení, všetkých kultúr a individuálnych reflexií. Je preto aj celkom samozrejmé, že tento proces je doprevádzaný akýmisi moderným nepokojom a obavami.

Moderný nepokoj súvisí so vstupom do nového prostredia, lebo tento vstup sa nemôže uskutočniť bez hrôz vnútorných premien. Teilhard to poukazuje na príklade dieťaťa: „Vari sa nedeší dieťa, keď po prvýkrát otvorí oči? Ak sa máme prispôbiť novým obzorom a zväčšeným horizontom, novému chápaniu časopriestoru, musíme sa akoby vzdať pohodlia tej dobrej a známej dôvernej blízkosti. Musíme si teda vytvoriť novú rovnováhu pre všetko, čo náš duch múdro usporiadal v hĺbke nášho malého vnútrajška“ (9, s. 251).

Sprievodnými fenoménmi však často býva závrať a dezorientácia. A práve na nich spočíva aj psychológia moderného nepokoja. A táto úzkosť akoby súvisela s objavom našej reflexie. A to, že sú aj dnešní ľudia pod vplyvom reflexie, ktorá sa socializuje, ktorá sa zjednocuje, zvlášť nepokojní, o tom niet pochýb. Čosi nás ohrozuje, čosi nám chýba viac ako inokedy a nevieme, čo. A tak sa to Teilhard pokúša pomenovať. Je presvedčený, že polovica tiesne sa môže premeniť na radosť, ak sa rozhodneme urobiť noogenézu podstatou dnešnej kozmogenézy (vývoja celého vesmíru). Lebo problém moderného sveta a jeho nepokoja je v tom, že nemá a nevidí, ako by mohol nadobudnúť istotu, istotu spočívajúcu v tom, že **evolúcia má svoje východisko**. A to celkom prijateľné.

Projekt spoločnej budúcnosti ľudstva závisí od určenia smerov a podmienok rozvoja. Teilhard v spomenutej štúdií Smery a podmienky budúcnosti v súvislosti s vymedzením hlavných ciest v oblasti rozvoja noosféry poukazuje na to, že sa týkajú nášho trojakého smerovania v rovine: sociálneho rozvoja – zjednocovanie ľudstva, technického rozvoja – maximum vedomia a minimum úsilia a intelektuálneho rozvoja

²⁴ Teilhard má týmto pólom na myslí už spomínaný bod Omega ako finálny bod zavšenia vývoja.

- schopnosť vidieť. Podmienky, ktoré pre tento projekt ľudského spoločenstva a procesu humanizácie (resp. pre biologickú evolúciu) musia byť zabezpečené, sa vzťahujú tiež na tri roviny: **podmienky prežitia** (to je ekologická problematika, ktorá poukazuje najmä na to, že rýchle hospodárske napredovanie nesmie vyčerpať zásoby Zeme, že treba hľadať náhrady za uhlie, ropu, kovy); **podmienky zdravia** (to sú otázky genetiky a eugeniky, a tiež otázky preľudnenia) a **podmienky syntézy**, ktoré sú zo všetkých najdôležitejšie (to je vytváranie sociálneho zjednotenia, ktoré nesmie ísť na úkor vytvorenia osobnosti - lebo to je podmienka rozvoja (12, s. 260 - 264).

Na základe uvedeného a s akcentom na poslednú podmienku syntézy, ktorá sa týka sociálneho zjednocovania, môžeme ešte doložiť, že ak sa človek poddá procesom socializácie, nesmie zanedbať ani osobnostný rozvoj, teda nesmie sa vzdať procesu personalizácie. Platí tu, že proces socializácie musí akceptovať proces personalizácie. Súčasne platí, že personalizácia nepredstavuje oslabenie socializácie, ale jej umocnenie. Spomenutá syntéza sa tak podľa Teilharda odohráva predovšetkým v rovine duchovnej. V tomto zmysle sa realizuje na základe lásky a na úrovni osobných duchovných centier ľudí.

Záver

Napriek mnohým výhradám a kritickým námietkám voči Teilhardovej koncepcii noosféry (najmä z dôvodu, že niektoré jej tézy nemožno ani verifikovať, ani falzifikovať), som toho názoru, že z filozofického hľadiska je dôležitá prinajmenšom v troch rovinách:

1. Poukazuje na veľkú hodnotu a kumulatívny charakter každého konštruktívneho myslenia, či sa to týka jedincov, skupín ľudí či celých kultúr;
2. Ponúka filozofickú interpretáciu všetkých tendencií, ktorých cieľom je zjednocovanie ľudstva. V súčasnosti sa to týka predovšetkým problematiky globalizácie. V tomto ohľade môže byť koncepcia noosféry platformou pre vedenie medzikultúrneho a medzináboženského dialógu, ale aj pôdou pre nadšencov globálnych informačných technológií, cyberspace a niektorých futurologických vízií;
3. Umožňuje určiť všeobecné smerovanie a organizovanie planetárneho ľudstva na princípe „diferencovanej jednoty“,²⁵ tak v zmysle vnútornom, ako aj vonkajšom. Vnútorná jednota nás personalizuje dovnútra, a vonkajšia sa prejavuje ako supra-personalita na úrovni kolektívnych celkov, ktorých vznik a nárast nás síce často ľakajú, ale podľa

²⁵ Problém jednoty a zjednocovania, ktorý je obsiahnutý takmer vo všetkých Teilhardových prácach, je predsa len najvýstižnejšie problémovo zachytený v krátkej eseji z r. 1936 pod názvom Náčrt osobného univerza (pozri: [13], 67 - 114). Jednota musí byť ale zjednotená v **niekom**, nie iba v niečom. Preto Teilhard jednoznačne vidí, že je potrebné sa zjednocovať v personálnom Bohu.

Teilharda sa formujú v predvídanom smere evolúcie (13, s. 81). Sú tak aj oznamom či náznakom vyššej spirituality, a teda aj slobody. Aj keď nemôžeme hovoriť o presných cestách tohto procesu, výber je podľa Teilharda istý. Sú to naše ašpirácie (aj obavy), ktoré nás vedú dopredu v smere vytvárania diferencovanej jednoty, diferencovaného celku.

Nazdávam sa, že uvedené charakteristické črty, ktoré koncepcia noosféry ponúka, možno inšpiratívne využiť ako základ pre rozpracovanie určitej podoby filozofickej metafyziky budúcnosti.²⁶ Táto metafyzika bude ale súvisieť aj s Teilhardovou vierou v samotnú budúcnosť. Tematizácia takto nastolenej problematiky však už presahuje zámer tohto príspevku.

Na záver by som v zhode s T. Halíkom chcela už iba dodať, že v súčasnosti, vyše pol storočia po Teilhardovej smrti, v našom postoptimistickom veku, sa môže mnohým javiť pátos Teilhardových vízií zrelý iba na to, aby sme ho s patričnou iróniou a skepsou odložili tam, kde sme odložili mnohé veľké príbehy, mýty alebo naivné optimistické filozofie pokroku 19. storočia a ich ideologických pohrobkov 20. storočia (5, s. 54). Ale zároveň treba dodať, že pre túto našu postoptimistickú dobu môže byť Teilhardova predstava stále povzbudzujúcou. Dovoľuje hájiť šance diferencovaného zjednocovania ľudstva napríklad aj napriek neustále pretrvávajúcej konzervatívnej kritike vedeckotechnickej civilizácie. Dokonca aj mnohé procesy automatizácie, ktoré tu vstupujú do hry, umožňuje pochopiť ako uvoľňujúce **sily** či **energiiu pre tvorivé myslenie** a prostriedky masovej komunikácie vnímať ako rozšírenie možnosti mnohé uvidieť – a tak pomáhať vzbudzovať oveľa väčšiu solidaritu, súcitiť a vyvolávať schopnosť navzájom sa chápať a milovať (5, s. 52). V tejto súvislosti Teilhard tvrdí, že ľudstvo pôjde stále viac a viac dopredu a že proces planetizácie bude vyžadovať aj stále viac sa zjednocovať, čo znamená stále viac spolupracovať a koexistovať na báze diferencovanej jednoty. Vytváranie sietí vzájomných súvislostí toto zjednocovanie môže výrazne povzbudiť. Ale pritom všetkom, dodajme, treba mať na pamäti jedno teilhardovské krédo: zachovať vernosť duchu Zeme (9, s. 272), čo znamená tvoriť budúcu jednotu ľudstva nie na spôsob mraveniska a termitiska, ktoré sú výsledkom vynúteného kolektivismu (14, s. 217), ani na spôsob voľného ringu individuálnych konkurenčných záujmov, ale ako duchovné, personálne spoločenstvo, ktoré adek-

²⁶ Mala by to byť teda metafyzika, ktorá plne rešpektuje evolúciu (vesmíru, života a človeka) a zároveň náboženskú víziu sveta (kresťanskú interpretáciu teológie spásy). Môže teda poskytnúť i priestor pre náboženské predstavy o dynamickom „pleromatickom“ završení sveta. Akcentuje sa tým dôležitosť očakávanej novej „reality“ budúcnosti rovnako v zmysle imanentného cieľa evolúcie, ale zároveň cieľa, ktorý sa realizuje v horizonte Transcendencie. Z tohto aspektu môže Teilhardova koncepcia predstavovať platformu pre vedenie dialógu filozofov, teológov a prírodovedcov.

vátne tomu vyžaduje svoje personálne, duchovné ohnisko (14, s. 243)²⁷ ako predpoklad a záruku dosiahnutia tohto cieľa.

Literatúra

- [1] BAUMAN, Z.: Europa: niedokończona przygoda. Kraków : Wydawnictwo Literackie 2005.
- [2] BECK, U.: Čo je globalizácia? Omyly globalizmu. Odpovede na globalizáciu. Bratislava : SSP 2004.
- [3] CALAME, P.: Dve tváre globalizácie. In: Mosty, roč. 11, 25. 6. 2002, č. 26, s. 3.
- [4] GIDDENS, A.: Unikající svět. Praha : Sociologické nakladatelství 2000.
- [5] HALÍK, T.: Noc spovědníka. Paradoxy malé víry v postoptimistické době. Praha : Lidové noviny 2005.
- [6] HRUBEC, M. (ed.): Globální spravedlnost a demokracie. Praha : Filosofia – FÚ AV ČR 2004.
- [7] PLAŠIENKOVÁ, Z.- KULISZ, J.: Na ceste s Teilhardom de Chardin. Trnava : Dobrá kniha 2004.
- [8] RICOEUR, P.: Život, pravda, symbol. Praha : OIKOYMENH 1993.
- [9] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Le Phénomène humain (Oe. I). Paris : Éditions du Seuil 1955.
- [10] TEILHARD DE CHARDIN, P.: L' Hominisation. In: La vision du Passé (Oe. III). Paris : Éditions du Seuil 1957, s. 75 – 111.
- [11] TEILHARD DE CHARDIN, P.: La Formation de la Noosphère. In: L' Avenir de l' Homme (Oe. V). Paris : Éditions du Seuil 1959, s. 177 – 204.
- [12] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Les Directions et Conditions de l' Avenir. In: L' Avenir de l' Homme (Oe. V). Paris : Éditions du Seuil 1959, s. 257 – 269.
- [13] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Esquisse d' un Univers Personnel. In: L' Energie Humaine (Oe. VI). Paris : Éditions du Seuil 1962, s. 67 – 114.
- [14] TEILHARD DE CHARDIN, P.: La Place de l' homme dans la Nature. Le groupe zoologique humain. Paris : Éditions Albin Michel 1996 (v Éditions du Seuil vyšlo ako Oe. VIII v roku 1963).
- [15] TEILHARD DE CHARDIN, P.: La vie cosmique. In: Écrits du Temps de la Guerre (1916 – 1919). Paris : Éditions Bernard Grasset 1965 (v Éditions du Seuil vyšlo ako Oe. XII v roku 1976), s. 1 – 61.
- [16] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Écrits du Temps de la Guerre (1916 – 1919) (Oe. XII). Paris : Éditions du Seuil 1976.
- [17] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Le Coeur de la Matière. In: Le Coeur de la Matière (Oe. XIII). Paris : Éditions du Seuil 1976, s. 19 – 91.
- [18] VERNADSKIJ, V. I.: Biosfera i noosfera. Moskva : Nauka 1989.

²⁷ Ide o spomenuté božské centrum ako ohnisko Božej personálnej lásky, ako centrum všetkých centier, ktoré nazýva tiež jediným pravým Omega ([14], 243).